

Antal Éva

A kanti fenséges retor(et)ikus olvasata¹

Es ist gut. (Kant)

Mit tudunk Immanuel Kant rémálmairól?

(de Man)

Az előző évben megrendezett „Nyelv, érvelés, meggyőzés” című konferencián modern és posztmodern olvasásmódok metaforikájáról adtam elő. Előadásomban az egyik yale-i dekonstruktor, Joseph Hillis Miller olvasásetikai észrevételeit tolmácsoltam, aki – kiemelve a kanti „als ob” jelentőségét – univerzalizálta a narratívákat létrehozó képzelet hatalmát. A kategorikus imperatívusz dekonstruktív retorikus olvasatában éppen „a narratíva lesz az az abszolút szükséges *híd*, amely nélkül nem lenne kapcsolat a törvény mint olyan és a viselkedés bármilyen etikai szabálya között” (MILLER 1987, 28; kiemelés tőlem – A. É.). Bár ez a fikciót generáló „mintha” áthidaló megoldásnak tűnik, inkább csak hangsúlyosabbá teszi, mélyíti az értelem transzcendentális alapelvei és az érzékek empirikus irányultsága közti szakadékot. A kategorikus imperatívusz meghatározását követően a hamis ígéret problémája vetődik fel, amelyről ugyan „Kant azt *ígérte*, hogy [...] biztonságos hídként ível majd az egyetemes törvény és az egyedi eset között. Ehelyett a példa az önmagában előállt két összeegyeztethetetlen olvasat miatt szétválik. A híd helyén pedig, amely az egyetemes és az egyes törvény közötti *szakadék* felett ívelt volna, újabb mélység nyílik.” (MILLER 1987, 35. Kiemelés tőlem – A. É.).

Az angol és a német romantika költő-gondolkodóinak értelmezéseiben, illetve azok dekonstruktív olvasataiban ugyancsak a kanti képzelőerő hordozza annak ígérését, hogy „hidat ver az értelem és az érzékek közé, kapcsolatot létesít az elme és a világ között, és megszünteti az igaz és a jó között tátongó »beláthatatlan szakadékot«” (PYLE 2000, 36). Ugyanakkor allegorikusan a kanti rendszerben, a *Kritikák* építményében a képzelőerő – valamiféle „hiátustöltőként” – „arra hivatott, hogy betöltse azt a rést, amely az értelem transzcendentális alapelvei és az érzékek empirikus irányultsága között nyílt meg” (PYLE 2000, 39). A dekonstruktív olvasatok előszeretettel tárgyalják a képzelőerő elméletének kanti kudarcát, míg úgy tűnik, a szakadék áthidalásának (olvasói) ábrándja *Az ítélőerő kritikájának* a fenségesről szóló részében válik a „legerőszebbé”. Paul de Man az *Esztétikai ideológia* című kötetének három tanulmányában – „Fenomenalitás és materialitás Kantnál”; „Kant materializmusa”; „Kant és Schiller” – is a kanti képzelőerő elméletével foglalkozik. De Man szerint is az esztétika területén válik lehetővé „a transzcendentális és a metafizikai diskurzus összeillesztése [articulation]” (DE MAN 2000, 57), és az artikuláció „kitüntetett” játéktere a harmadik *Kritika* azon része, ahol az esztétika területének a tiszta ész birodalmával való összeilleszté-

¹ Tanulmányom az angol romantika fenséges-értelmezéseinek problémafelvetéseként íródott, és kontextusát a dekonstruktív retorikus-etikus olvasatok kutatása adja, melyet az Oktatási Minisztériumtól elnyert Deák Ferenc Ösztöndíj támogatásával végzek.

se megtörténik. Tanulmányomban a de Man-i allegorikus olvasat vezérfonalát követve, valamint ahhoz hozzáfűzve a milleri retorikus-etikus szálát, főként a szöveg figurálisára figyelek, és arra, hogy valójában mi is történik, mi játszódik le *A fenséges analitikájának szakadékában*.²

A harmadik *Kritikában* a fenséges bevezetésének közvetlen kontextusát³ a szépről szóló fejtegetések adják. Kant értelmezésében mind a szép, mind a fenséges (*Erhaben*) önmagáért tetszik, azonban a tetszés az előbbinél minőségi, míg az utóbbinál mennyiségi megjelenítéshez kapcsolódik. Ugyancsak alapvető különbségként jelentkezik, hogy a szépet vonzónak, látványát örömtelinek érezzük, ellenben a fenséges egyszerűre vonzza és taszítja a szemlélőt – így inkább negatív örömmel szolgál, amelyet „az életerők pillanatnyi gátoltságát” követő komoly kiáradás, felszabadulás vált ki.⁴ Ám – teszi hozzá Kant – a külsőségeknél sokkal fontosabb, hogy „semmilyen érzéki forma nem tartalmazhatja a tulajdonképpeni fenségest – ez ugyanis csak az ész eszméivel kapcsolatos” (KANT 1997, 163). A bevezető ezen konklúziószerű megjegyzését újabb súlyos belátás követi, miszerint a természeti széphez önmagunkon kívül, a fenségeshez ellenben csakis önmagunkban kell alapot keresnünk. Hozzátehetném, hogy Kant bevezető gondolataiban már felvillantja a későbbi passzusok erőszakos nyelvezetét, ám itt még a fenséges tesz erőszakot a képzelőerőn. A szép zárt elméletével összevetve, de Man a filozófia szörnyeként vagy kísérteteként beszél a fenségesről, amely „nem része a természetnek, hanem a tudat tisztán benső tapasztalata, benső meghatározottsága” (DE MAN 2000, 58).

Ezt követően Kant kétféle megjelenítésről, a matematikai és a dinamikai fenségesről szól, ahol az első, a matematikai a képzelőerőn keresztül a megismerőképességre, míg a dinamikaillag fenséges a vágyóképessegre vonatkoztatik. Az elnevezések esetlenségén túl – több más javaslat mellett, de Man szerint például a dinamikai helyett a kinetikus jobban illeszkedne a matematikaihoz⁵ – a megkülönböztetés szükségessége érdemel figyelmet. A matematikai fenséges meghatározása szerint „összemérhetetlenül nagy”, mely „pusztán önmagával egyenlő” nagyság, a végtelen. Így, bár például a Szent Péter-bazilikát vagy éppen a piramisokat fenségesnek tartjuk, a fenséges kiváltó oka kizárólag saját eszméinkben keresendő. A 25. § meghatározása szerint: „fenséges az, aminek már pusztá elgondolni-tudása is az elmének egy olyan képességét bizonyítja, amely felette áll az érzékek minden mércéjének” (KANT 1997, 169). Az irdatlan alakzatok nagyságbecslésekor két művelet zajlik, hiszen egyrészt a kép-

² Nem véletlenül használok a szakadék és az erőszakotétel trópusait, hiszen a szöveg – erre de Man is felhívja a figyelmet – hatalmi dráma és erők harca, melyben ötször szerepel az „erőszakot tesz”, kétszer a „szakadék” szó. Vö. DE MAN 2000, 75–76.

³ A kanti korpusz kontextusában a fenséges problematikája már az *Ítélelőerő* előtt, a prekritikai korszak egyik, *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről* című írásában is megjelenik, ahol főként tipológiai kérdésekről esik szó. Ezzel szemben *A gyakorlati észben* Kant élesen megkülönbözteti a korábbi érzéki fenségest a moralitás fenségeségétől, hogy majd a két nézet összekapcsolását az általam elemzett szövegrészben találjuk. Ugyanakkor a kanti fenséges-értelmezés a XVIII. és XIX. századi fenséges-olvasatok tágabb kontextusába illeszthető, melyekre szövegeiben nyíltan, illetve kevésbé nyíltan Kant is utal (Burke, Addison). Mindkét folyamat végigkövetése izgalmas, ám jelenlegi tanulmányomban megoldhatatlan feladat. Lásd erről CROWTHER 1989; ENGELL 1981 vagy WEISKEL 1976.

⁴ Ez a gátoltság (*blockage*) központi mozzanattá válik Neil Hertz pszichológizáló vizsgálataiban, lásd HERTZ 2000.

⁵ A szakirodalomban a kanti matematikai és dinamikai fenségesen túl számos „fenséges-fajtával” – materiális és romantikus (de Man), racionális (Martyn), olvasói vagy hermeneutikai (Hertz, Weiskel) – találkozhatunk. Úgy tűnik, hogy a névadás retorikai aktusaként az értelmezők szinte késztetést éreznek egy-egy újabb elnevezés bevezetésére.

zelőerő az apprehenzió során megpróbálja „befogni”, illetve felfogni a nagyságot (saját végtelen nagyságát), míg az ész megkísérli egységbe fogni és totalizálni a felfogott látványt (komprehenzió). A fenséges felfogásakor érzett zavar oka, hogy a képzelőerő eléri ereje maximumát, és mivel nem tud túljutni önmagán, vagyis nem képes az eszmei egybefogásra, összeroskad. A fenséges valójában megmutatja, „hogy az ész eszméihez képest milyen elenyészően kicsinek bizonyul a képzelőerő a maga egész határtalanságában – és vele együtt a természet is –, amikor arról van szó, hogy a képzelőerőnek meg kellene valósítania egy, az ész eszméinek megfelelő ábrázolást” (KANT 1997, 176).

A szöveg ezen pontján – a dinamikailag fenséges színrelépése előtt – megnyílik a kanti *szakadék*⁶, mint „a képzelőerő számára a túlságos (mely felé a szemlélet felfogásában hajtatik) [...]”, mely azzal fenyegeti, hogy elveszíti magát benne” (KANT 1997, 178). Ugyanezen a szöveghelyen újra felbukkan az erőszak tétel metaforája, ám itt megint csak a képzelőerő tesz erőszakot a belső érzéken. Kant itt lépteti színre a következő, „dinamikai” paragrafusok összeütköző szereplőit, nevezetesen az elmeerőket: a képzelőerőt és az eszt, melyek a szépnél még összhangban vannak. Úgy tűnik, hogy *A fenséges analitikájában* a szakadék és az erőszak trópusa összekapcsolódik – a szakadék csábító fenségességét magában a szövegben is hatalmi szóval kell áthidalni. Így „A természeti dinamikailag fenségesről” szóló fejezetben a matematikai fenséges artikulációjának kudarcával életre hívott szakadás „megszüntetése” történik, miközben retorikailag életre kel a szöveg: a természet a maga „romantikus” viharaiival, vad szikláival hatalomként, félelmet keltően és rémületteljes fenségességgel jelenik meg.

Még mielőtt tényleg romantikusan olvasnánk a kanti példákat, vegyük észre, hogy „pusztán azért mondjuk fenségesnek a természetet, mert a képzelőerőt olyan esetek ábrázolásáig emeli, amelyekben az elme a maga számára érzhetővé tudja tenni mivoltának saját, a természetnek is felette álló fenségességét” (KANT 1997, 182). Igen provokatív módon Kant szerint még a háború is lehet fenséges, és ezt alátámasztandó a paragrafus bővelkedik a harc és a küzdelem alakzataiban. Retorikus olvasatában de Man is észreveszi a 28. paragrafus jelentőségét, igaz, hiányolja az átvezető passzusokat: „A matematikaitól a dinamikai fenségesig tartó átmenet, a kiegészítés, amelynek igazolása feltűnően hiányzik a szövegből (vagyis a 28. paragrafusból, mely hirtelen fordulattal az »Erő« [Macht] szóval indít), a tropologikus mező telítődését jelzi, miközben a nyelv leveti korlátait, és felfedezi önmagán belül azt a hatalmat, erőt, amely már nem függ többé a megismerés korlátaitól. [...] Ezért az *Ítélerő kritikájában*, annak centrumában, egy mély és talán végzetes törés vagy szakadás húzódik. A rendszer egy olyan nyelvi struktúrától (a nyelvtől mint performatív és egyben kognitív szisztémától) függ, amely maga nem hozzáférhető a transzcendentális filozófia erői számára.” (DE MAN 2000, 65.)

A fenséges analitikájának utolsó, 29. paragrafuszában (lásd „A természeti fenségesről alkotott ítélet modalitásáról”) Kant összekapcsolja a képzelőerő szakadékát és az erőszak tétel pillanatát. A kulcsfontosságú szöveghelyen az elméről kiderül, hogy a fenséges érzéséhez „fogékonynak kell lennie az eszmék iránt. Hiszen az, hogy valami visszariasztó az érzékiség számára, ám ugyanakkor vonzó is, ez csak az eszmék előfeltétele

⁶ A szakadék metaforájának allegóriája hosszasan mesélhető, ám talán legszebb (vagy legfenségesebb) megjelenésével Nietzsche *Zarathustrájában* találkozunk. Ott az embert felülmúló emberre utal, aki bátran és büszkén tekint a szakadékba, „aki sas-karommal megragadja a szakadékot”, és „nagy soká tekint meredten a szakadékba, saját szakadékába tekint” (NIETZSCHE 2001, 342, 355).

mellett lehetséges, mivel nem másból adódik, mint a természetnek az eszmékkel való meg-nem-feeléséből és a képzelőerő arra irányuló erőfeszítéséből, hogy a természetet az eszmék sémájaként kezelje; ilyenkor ugyanis az ész erőszakot gyakorol a képzelőerő felett azért, hogy önmaga tulajdonképpeni területének (a gyakorlatinak) megfelelővé bővítse ki, és kitekinteni készítse a végtelenre, mely a képzelőerő számára szakadék [Abgrund].” (KANT 1997, 185–186. Kiemelések tőlem – A. É.) De Man allegorikus olvasatában a képzelőerő áldozatot hoz, mikor empirikus szabadságát elvesztve az ésszt „választja”, ám így affektus nélkülivé és igazán szabaddá válik. Retorikus olvasatban a kanti történet megszemélyesített fakultásokról szól, ahol a „dramatizált jelenetben” vagy éppen az allegorikus mesében tragikus hősnőként (de Man Iphigenia és Antigoné alakját nevezi meg) szerepel a képzelet (*die Einbildungskraft*), akin/amelyen az ész (*die Vernunft*) erőszakot (*die Gewalt*) tesz (DE MAN 2000, 75–76).⁷

A záró paragrafust egy igen tanulságos és hosszú megjegyzés követi, melyben a fenséges a benne rejlő érzéki megjelenítés korlátozottságával, tulajdonképpeni kudarcával és feláldoztatásával alkalmassá válik arra, hogy az éréken túlíról szóljon. Már korábban – a 27. paragrafusban – olvashattunk arról, hogy a képzelet meg nem felelését törvényerejű eszme idézheti elő, mely egyúttal a tisztelet érzését váltja ki. Míg a végtelen felfogása a képzelőerő felől nézve – látszólag – kudarc, addig az eszme felől tekintve törvényszerű, hogy az ész korlátainak belátására készíti a képzeletet. Így végső meghatározásban „fenséges az, ami az érzékek érdekével szembeni ellenállása által közvetlenül tetszik” vagyis „olyan (természeti) tárgy, amelynek megjelenítése az elmét arra határozza meg, hogy a természet elérhetetlenségét eszmék ábrázolásként gondolja el” (KANT 1997, 188–189). De Man szerint „a fenségest az teszi az ésszel összeegyeztethetővé, hogy független az érzéki tapasztalattól: túlnyúlik az érzékeken [übersinnlich]. Ez az, ami lehetővé teszi a megismerés és a moralitás összekapcsolását.” (DE MAN 2000, 126.) Ám nem veszi észre, hogy Kant a hangsúlyt az eszme megjeleníthetőségére és az ábrázolás elgondolására helyezi, amikor kijelenti, hogy „betű szerint véve és logikailag tekintve az eszmék nem ábrázolhatóak” (KANT 1997, 189). Elképzelhető vagy éppen elgondolható/belátható, hogy Kantnál a fenséges „erőszakolt módon” a morális törvény (kanti) trópusa, „szimbolikus hipotipózisa” lesz, ahogy az 59. paragrafusban maga vezeli el azokat a metaforákat, melyek nem közvetlenül, hanem csak „a szemlélettel való analógia szerint” fejeznek ki fogalmakat (KANT 1997, 284).

Így Kant egyértelműen összekapcsolja (*articulation*) az erkölcsiség törvényét a képzelőerő működésével: „[az] erkölcsiségben az észnek erőszakot kell tennie az érzéki ségen; a fenséges esztétikai megítélésében is ez történik, azonban úgy megjelenítve, hogy itt az erőszakot maga a képzelőerő hajtja végre az ész eszközeként” (KANT 2000, 190). Ugyan összeegyeztethetetlennek látszik a nagyság megragadására képtelen képzelőerő kudarca és az ész ágenseként a morális törvény nevében sikerrel működő képzelőerő kettőssége, de itt *kierőszakolt* módon az ész ágenseként tulajdonképpen a kanti képzelet gyakorol erőszakot a képzelőerőn. David Martyn tropologikus olvasatában szükségszerű következmény a fenségest etikai relevanciával ellátni, mivel „a fenséges a végtelen totalizálásának észbeli kudarca, mely az első *Kritikában* az etika alapjaként szerepel [figures]. Az etika mondhatni az elmélet szublimálása [sublima-

⁷ Még mielőtt elképzelnénk magunk előtt e fenséges látványt, vegyük észre, hogy a fentebb idézett két kijelentésben leginkább Kant és de Man tesz erőszakot a fakultásokon: Kant az építmény, de Man az allegorizáló narratíva érdekében.

tion] [...] a racionálisan fenséges [sublime], azaz az ész önmagával szembeni fenséges kudarcának értelmében.” (MARTYN 2003, 162.) A kanti architektonikában az etika örök feladatként van jelen, nemesítés és légneműsítés értelmű szublimációjával hirtetve az ész fenségességét.

De Man retor(et)ikus olvasatában *A fenséges analitikájának* legborzasztóbb (legfenségesebb) szövegrészlete a kanti antipoetikus vízió képeinek bemutatása az ész uralta, illetve önmaga korlátozta képzelet „hullamerev” trópusaival. A 29. paragrafust követő zárómegjegyzésben Kant az égbolt és az óceán pusztá látványát írja le, ahol a látás materialitása (*Augenschein*) a korábban leírt topologikus minidramával helyezhető szembe. Az „ahogy azt látjuk” (*wie man ihn sieht*) materiális látása az apatikus fenséges dinamikájaként – de Man idézve – „azt a mozzanatot jelzi, amikor a végtelen a kő materialitásába fagy [the infinite is frozen into the materiality of stone]” (DE MAN 2000, 129; DE MAN 1996, 127). Az itt bemutatott „pusztán leírónak” (rém)álmodott stílus „tökéletesen a-referenciális, a-fenomenális, a-patetikus formalizmus”, amely – szétszabdalva az összeillesztést célzó esztétikát – végül is „utat talál a gyakorlati ész, a gyakorlati törvény világába” (DE MAN 2000, 130). Józanabban tekintve a „nagydráma” végkifejletét, a fenséges kudarc/sikere nem más, mint a gondolkodás győzelme a látás felett – „a prezentáció kudarcának prezentálása” (MARTYN 2003, 154).

De Man korábban az apprehenzió és komprehenzió műveleteit az olvasás folyamatahoz hasonlítja, „ahol is [...] a szem horizontális mozgásban halad előre, míg az elmének vertikálisan kell összekapcsolnia a szöveg apprehenziója során felhalmozódó megértést” (DE MAN 2000, 63). Ugyanakkor „az olvasói fenséges”⁸ továbbgondolásaként – mintegy a prezentáció kudarcát prezentálva – felhívja az olvasó figyelmét a Kant-szöveg, az írásmű materialitására: a betűk, szótagok játéka, vagy éppen „a betű prózai materialitására” (DE MAN 2000, 79). Sőt mi több, de Man örömmel említi meg, hogy az első kiadás nyomdai előkészítéskor a betűszedő felcserélte a megjegyzés egyik igen bonyolult mondatában a *Sittlichkeit* (erkölcsiség) és a *Sinnlichkeit* (érzékiesség) szavakat, melyet később korrigáltak. Külön érdekes a Kant stílusától meglehetősen idegen – vagy éppen oly ismerős – ésszel tomboló és alaptételek szerint álmodó alak allegóriája: „Az erkölcsiség [Sittlichkeit] tiszta, lélekemelő, pusztán negatív ábrázolása viszont nem vonja maga után a *rajongás* veszélyét – értve ezen az olyan ember *megszállottságát*, aki az *érzékiesség* [Sinnlichkeit] minden határán túl akar látni valamit, azaz alaptételek szerint akar álmodozni (eszével tombolva mintegy) – éspedig pontosan azért nem, mert az ábrázolás itt pusztán negatív.” (KANT 1997, 197.)⁹ Végül is egy banális tévedés – semmit sem tudva holmi szakadékról, erőszakról és architektonikáról – a legprózaibb materiális módon összekapcsolta (*articulation*) azt, melynek szétválasztásán, majd a szétválasztás áthidalásán Kant egész életében fáradozott. Némiképp ironikusan összegezve, a leghatékonyabbnak a *gót betű szerinti* fenséges bizonyult.

⁸ Hertz idézi Weiskelt, aki olvasói vagy hermeneutikai fenségesnek nevezi az értelmiségi szöveg feletti magába roskadását (HERTZ 2000, 104).

⁹ Volt szerencsém egy, az 1800-as években megjelent (igen porladó) kiadásban felfedezni, vagyis *látni* is a szerdési hibát a 29. paragrafust követő megjegyzésben, ahol tényleg kétszer szerepel a *Sittlichkeit* szó – másodjára a *Sinnlichkeit* helyett: „Diese reine, seelenerhebende, bloss negative Darstellung der *Sittlichkeit*, bringt dagegen keine Gefahr der Schwärmerei, welche ein Wahn ist, über alle Gränze der *Sittlichkeit* hinaus etwas sehen, d. i. nach Grundsätzen träumen (mit Vernunft rasen), zu wollen; eben darum weil die Darstellung bei jener bloss negativ ist.” (KANT 1878, 133). Megjegyzem, a de Man-tanulmány magyar fordítása is felcseréli a két szót: „a *Sittlichkeit* *Sinnlichkeit*-ként való betűzése”, míg az eredetiben pontosan az ellenkezője történik (*spelled Sittlichkeit for Sinnlichkeit*). Vö. DE MAN 2000, 126; 1996, 125.

IRODALOM

- CROWTHER, Paul 1989. *The Kantian Sublime – From Morality to Art*. Oxford: Clarendon Press.
- DE MAN, Paul 1996. *Aesthetic Ideology*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- DE MAN, Paul 2000. *Esztétikai ideológia*. Ford.: Katona Gábor. Budapest: Janus–Osiris.
- ENGELL, James 1981. *The Creative Imagination: Enlightenment to Romanticism*. Cambridge–London: Harvard University Press.
- HERTZ, Neil 2000. A gátoltság gondolata a fenséges irodalmában. Ford.: Vástyán Rita és Z. Kovács Zoltán. *Helikon*, 1–2. 96–114.
- KANT, Immanuel 1997. *Az ítélőerő kritikája*. Ford.: Papp Zoltán. Szeged: Ictus.
- KANT, Immanuel 1878. *Kritik der Urtheilskraft*. Text der Ausgabe 1790, (A) mit Beifügung sämtlicher Abweichungen der Ausgaben 1793 (B) und 1799 (C). Hrsg.: Karl Kehrbach. Leipzig: Reclam.
- KANT, Immanuel 1995. *Kritik der Urtheilskraft*. (Werke in sechs Bänden, Bd 4.) Könemann.
- KANT, Immanuel 2003. Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről. In *Prekritikai írások*. Ford.: Czeglédi András. Budapest: Osiris–Gond-Cura Alapítvány. 285–414.
- MARTYN, David 2003. *Sublime Failures: The Ethics of Kant and Sade*. Detroit: Wayne State University Press.
- MILLER, Joseph Hillis 1987. *The Ethics of Reading: Kant, de Man, Trollope, James, and Benjamin*. New York: Columbia University Press.
- NIETZSCHE, Friedrich 2001. *Így szólott Zarathustra*. Ford.: Kurdi Imre. Budapest: Osiris.
- PYLE, Forest 2000. Képzelőerő és ideológia. Ford.: Bagi Ádám és Bagi Zsolt. *Helikon*, 1–2. 31–58.
- WEISKEL, Thomas 1976. *The Romantic Sublime*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.